

“Лучше би женитися, чим в чужих живитися”: шлюб в містах України-Гетьманщини

Ігор Сердюк

канд. істор. наук,
доцент кафедри
історії України

Полтавського національного
педагогічного університету
імені В.Г. Короленка,
м. Полтава

*Автор статті — переможець
конкурсу науково-популярних
статей Державного фонду
фундаментальних досліджень
України 2015 року.*

Шлюб, поряд із хрещенням та смертю, був однією з найважливіших подій в житті людини середньовіччя та ранньомодерної доби. Він не тільки створював нову сім'ю, а й визначав статус індивіда в традиційному суспільстві. У зв'язку з цим історики оперують терміном “відкладене повноліття” й ним пояснюють те, чому, наприклад, одружений 18-річний чоловік був більш шанованим громадою за 25-річного парубка. Важливість подібного статусу ілюструє практично повсюдне зазначення сімейного стану людини в документації Гетьманщини другої половини XVII—XVIII ст. Тому на сторінках тогочасних судових справ й облікової документації серед загалу фігурують 15-річні “жінки”, 50-річні “дівки” та 20-річні вдови.

Зрозуміло, що шлюбу прагнули всі, до нього штовхали почуття та сексуальний потяг, меркантильні міркування, бажання виконувати відповідну соціальну роль, котру вимагало суспільство та його традиції. В Україні-Гетьманщині ці традиції дивним чином перепліталися з чинним тоді правом: Литовським статутом 1588 р., “Саксонським зерцалом”, законами Московії та Російської імперії. Практична реалізація цих поштовхів залежала від конкретного середовища й відрізнялась в умовах села та міста, адже останнє пропонувало своїм мешканцям більше можливостей в щодо реалізації життєвих стратегій.

Шлюбний вік та ціна шлюбу

Уживаний в Гетьманщині Литовський статут 1588 р. встановлював шлюбний вік для хлопців 18, а для дівчат — 13 років [16]. Однак, в реальності більшість шлюбів уклалися пізніше, наприклад, станом на 1766 р. із 83-х чоловіків віком 20—24 роки, котрі проживали в полковому місті Переяславі, одруженими були тільки 6, а зі 190 жінок віком 15—24 років, заміжніми значаться 40. Середній вік вступу в перший шлюб для чоловічого населення Переяслава (станом на 1766 р.) становив 26 років, для жінок — 23 роки. В інших містах Гетьманщини він наближався до цих показників [15, С. 138—139, 244].

У селах же середній вік жениха становив 22—23 роки, а нареченої — 19 років. Більш пізній вік вступу в шлюб у містах був зумовлений притоком до міста бідного люду, голодранців, котрі не могли дозволити собі шлюб через відсутність коштів [15, С. 144—147].

Саме дороговизною шлюбу й нездатністю заплатити священику виправдовувався житель м. Глухів Онисим Корнюха, котрий від 1749 до 1756 року жив “незаконно” з невінчаною дружиною Настею і ще й мав трьох дітей [6, арк. 107—108 зв.].

М. Пимоненко. Весілля в Київській губернії. 1891 р.

У міста йшли ті, хто не міг прогодувати себе в селах, сироти, інші бідаки, а тільки за саме вінчання в 1750-х рр. треба було заплатити 24 копійки [12]. Для порівняння зауважу, що наймит у той час заробляв усередньому 4 рублі в рік, а хату з двором у місті можна було купити за 15—20 рублів [18]. Тож вказана плата була завеликою, а тому, відповідно до указу Сенату Російської імперії від 1765 р., «офіційно» за вінчання треба було заплатити 10 копійок. Причому указ, котрий встановлював цю норму, містив показову вказівку: «*чтоб священно и церковно-служители ни под каким видом большего платежа не домогались, а довольны были таковым указным и добротным подаянием*» [14, С. 117]. Це, з одного боку, свідчить, що священники намагалися брати більше грошей, а з другого, — указ залишав можливість вимагати крім обов'язкової ще й «добротну» винагороду.

Тим, хто бажав пошлюбитися, треба було подолати й бюрократичні перепони — отримати письмову довідку, що для шлюбу немає ніяких перешкод, а такими найчастіше вважалися кровна спорідненість, перебування в іншому шлюбі, або те, що шлюб брався вчетверте тощо. Відтак, потенційні молодята мали їхати до священника за місцем «церковної прописки», щоб отримати спеціальне свідоцтво, де, наприклад, йшлося про таке:

“1760 года, генваря 20 прихода моего молодык Иван Кругленко заручил девицу моего прихода Анну Полоусовну за которыми старосты Игнат Казирод да Онисим Невдаха письменно мне засвидетельствовали что меж-

ду оными заручеными никакова к бракосочетанию правильного препятствия неимеется. На которых выше-объявленных старост свидетельству я уверовал и вещаю что к бракосочетанию никакова препятствия неимеется свидетельствую и прошу за вышеобъявленными лицами первобрачный квит выдать” [3].

Видача цієї, так званої, «венечної пам'яті», відповідно до указу імператриці *Анни Іоанівни* (1730 р.), офіційно коштувала 30 копійок [11, С. 42]. Разом з тим, реалії того часу й повсюдно практиковане узаконене хабарництво робили надзвичайно цінним кожен такий папірець, тож й за них треба було відповідним чином віддячити й «зверху». Після отримання всіх дозволів починалися витрати на саме весілля з усіма його необхідними атрибутами: святковий одяг, подарунки, застілля тощо.

Ретельно працюючи в місті Гетьманщини, навіть наймит за рік-два міг заробити кошти на весілля, однак виникала ще одна проблема (болюча й для сучасної молоді) — житлова. Більшість молодих хлопців жили по чужих дворах (там, де й працювали), почасті в доволі перенаселених «людських покоях». Як найпростіше вирішити цю проблему й сьогодні знає кожна мати, котра виряджає сина на навчання (роботу) до великого міста: «знайди ж собі дівчину "городську" і з квартирою»!

Вочевидь, саме так зробив на початку 1750-х років козак Макар Бутенко, коли перебрався з села до міста Переяслава. Від своєї дружини — переяславської міщанки Катерини він отримав хату з двором, де по-

дружжя благополучно собі жило й до 1766 р. вже мало чотирьох дітей [18, арк. 263 зв. — 264]. Однак, не всім чоловікам щастило так, як Макару, більшість же наймитів вели своїх дружин у двори до своїх господарів.

Звісно, що при сильному бажанні одружитися жодна перепона не була неподоланною. Відтак, кожен юнак міг віддатися пошукам тієї самої “єдиної”, а “єдина” чекати на свого козарлюгу, адже на кожен товар є свій покупець. Однак тут не все так просто, адже в містах Гетьманщини було багато “покупців”, але мало “товару”, й тут ми підходимо до такого поняття, як “шлюбний ринок”.

Шлюбний ринок

Якщо говорити простіше, то це поняття включає в себе людей обох статей, котрі (за віком, сімейним станом тощо) можуть брати шлюб. Попит і пропозиція на цьому ринку істотно залежать від балансу між чоловіками й жінками в певній спільноті. У містах Гетьманщини цей баланс був порушений й головною причиною цього був притік населення до міста. За моїми підрахунками, співвідношення між хлопцями й дівчатами в середовищі молодих мігрантів становило приблизно 2—3/1 на користь хлопців [15, С. 143]. У зв'язку з цим, у великих містах було забагато молодих неодружених хлопців та замало незаміжніх дівчат, а, отже, останні користувались великим попитом. У цьому сенсі надзвичайно пощастило жіноцтву Ніжина. Багатий на ярмарки, ремесла і купців полковий центр у XVIII ст. не тільки вабив українське населення, а й став потужним осередком розташування греків-переселенців, котрі мігрували з підвладних Туреччині Балкан. Зрозуміло, що через більшу мобільність серед цих мігрантів переважали чоловіки. Відтак, всі дівчата Ніжина були “завидними” нареченими.

Якщо конкретніше, то станом на 1766 р. на 307 незаміжніх дівчат віком 15—24 років у Ніжині доводилося 467 неодружених хлопців цього ж віку. Всі ці дівчата мали практично стовідсоткові шанси на шлюб, бо в переписі (більше ніж п'ятитисячного) населення міста знаходимо тільки 10 незаміжніх дівчат віком 25—29 років та двох жінок, старших 30-ти років, ще не сповитих вузами Гіменея [17; 19]. Примітно, що це були дві рідні сестри “*умершаго мещанина нежинского Павля Лубянинова дочери старицы девицы Ирина и Ефросинья*”, віком 42 і 45 років. В описі міста “дівчата” значаться здоровими, себто вони не мали помітних фізичних вад, можливо вся справа полягала в занятті жебрацтвом, з котрого жили сестри [19, арк. 230зв.—231].

При такій ситуації на шлюбному ринку ніхто не буде доскіпуватися до зовнішніх даних дівчини, тим більше, що краса могла й не бути визначальним фактором. Відомий духовний авторитет другої половини XVII ст. *Симеон Полоцький* якраз радив одружуватися на негарній дівчині, оскільки на красиву всі спокушатимуться і спокушатимуть її: “*Вже ліпше негодящу собі полюбити. Отож є менше горе негарну тримати ...*” [13].

Як би там не було, та, навіть негарних не вистачало на всіх, відтак понад 130 ніжинських чоловіків, старших 25 років, залишались холостими [17; 19]. Потрібно зауважити, що в умовах традиційного суспільства шлюб був важливим не тільки з точки зору родинних чи меркантильних стратегій, він був єдиною легальною можливістю вести статеве життя. Відтак, парубкам доводилось робити це нелегально, а отже актуальним було таке явище як проституція.

Нелегальний секс

Побутування сексу за винагороду було обумовлене вже самою специфікою міського населення з його високою часткою неодружених чоловіків (або заробітчани, які залишили дружин вдома). Крім того, повії могли зменшувати напругу пов'язану, наприклад, з перебуванням військових на постої, котрі якраз і розквартирувалися в містах.

Традиційним місцем перебування жінок “легкої поведінки” була корчма, котра взагалі вважалася кублом гріхів і розпусти. При імператриці *Анні Іоанівні* навіть видавалися спеціальні укази, де вимагалось від трактирників не тримати дівок у трактирах [20, С. 310]. Вочевидь, це явище було настільки поширеним, що надихнуло *Климентія Зіновіва* написати вірш “О женах в корчемницах в градах, а наипаче где в полях в корчемных гостиницах блудно живущих”. Як писав цей чудовий поет і мандрівний священик початку XVIII ст. [5, С. 103—104]:

В великой отважности тые жены бувають:
которые в корчемных дворах где пробуют.
Кгда ведают же корчмы без того не бывают:
иные до корчмы больш за тым и прихожают.
Не так для напитокку як для той то sprawy...
Уже ж окаянницы престанте того хлеба.

Привертають увагу такі моменти: повії живуть у корчмах у градах (тобто містах), їх заняття автор називає хлібом, тобто це був не просто блуд, а заробіток, те, що “иные” до корчми приходять не так пити, як для “той справи”, і рідко яка корчма без цього буває. Не обійшлася без дівчат й полтавська корчма Хвеськи Шинкарки, де (крім самої Хвеськи) жили “*две девки ... одна бывшая челядница, а другая — Андрея Наливайченка дочка оставивши отца и матку пошла до того ж шинку на заработок*”. Один із відвідувачів корчми одного “прекрасного” ранку 1709 р. прокинувся без своїх речей й пропажу списав на дівчат, котрі його звечора поїли і “стелили” [7, арк. 44—45]. І як тут не згадати сучасних так званих “клофелінщиць”?

Але основною “групою ризику” сексуальних злочинів були самотні жінки, у першу чергу, вдови та “солдатки”. Пригадаймо, як говорив про солдаток Наум Дрот (персонаж *Г. Квітки-Основ'яненка*): “*Ні жінка, ні удова; звісно, як салдаток шанують: як саму послідню наплюгу, і ніхто не вірить, щоб була солдатка та й чесна*” [8, С. 62]. Вдови теж не користувалися особливим пієтетом, тим більше, що вже

К. Трутовський. «Весільний викуп». 1881 р.

серед жінок віком 25—30 років у містах їх було багато, а поміж старших за 40 років вдовою була взагалі кожна третя жінка [15, С. 156]. Соціальна незахищеність, бідність, необхідність прогодувати дітей штовхали їх до блуду. Так сталося зі вдовою Горпиною Дерев'яченковою, котрій спокусник Грицько Клітченко в 1729 р. обіцяв «во всем не оставить, яко детей ей, так и самую». І вдова погодилася, бо як пізніше заявила на суді в Лохвиці? боялася, щоб її п'ятеро малолітніх дітей не пішли «по наймах» [4, С. 214—216].

Відтак, вдова, особливо молода, була загрозою для сімейного щастя заміжніх жінок. Тому в народному фольклорі вона досить часто виступає в образі розлучниці, розпусниці: «*Я до вдовушки ходив і вдовушку любив, носив жито і пшеницю, і горох, і чечевицю*», чи навіть убивці: «*Прийшов Яким до вдовоньки: — Памагай Бі, серце! Вона йому одказує: забий жинку перше! Я забила чоловіка, а ти забий жинку*» [2, С. 103; 10, С. 459—477].

Ті ж пісні винною у блуді (ініціатором) часто називають саме жінку-вдову, а не чоловіка, котрий нею скористався [1, С. 35]:

Піймали сотника у Насті,
Повели його кувати
До залізної гармати.
«Стойте, панове, не куйте,
Не моя вина — вдовина:
Чорну стежечку топтала,
У оконечко торкала...»

Подібні конотації цілком закономірні для патріархального суспільства Гетьманщини, яке й в судових колізіях чоловік—жінка рідко ставало на сторону останньої, навіть тоді, коли йшлося про серйозні злочини, а не сімейні сварки та бійки. Так сталося й в червні 1707 р. в містечку Нові Санжари, коли вдова Марія Тюшиха «*в подпирости заснула на базаре*». Сплячу знайшли сім місцевих хлопців, котрі забрали жінку з ринку та згвалтували і побили її мало не до смерті (щоб не кричала) прямо посеред вулиці, а потім вкинули в рів. Суд постановив, щоб кривдників висікли киями на ринку, та щоб ті відшкодували вдові й витрачені на лікування, й дали зверху копу «грошей» (50 копійок). Таке м'яке покарання типове для того часу, з огляду на те, ким була постраждала [7, арк. 18—20].

Закономірно, що вдови прагнули повторно вийти заміж, щоб отримати захист чоловіка і якусь матеріальну стабільність. Вочевидь, якраз це мав на увазі **Онуфрій** — автор рукописного збірника «Про походження людське» (1699 р.) [9]:

А рани такі в серці вдовинім,
щоб заміж вийти, продерла б і стіни.

Як свідчать тогочасні джерела, «продерти стіни» було дуже важко, однак деяким удовам вдалося знайти собі «нового» чоловіка, навіть маючи «придане» у вигляді п'ятох малолітніх дітей, однак це вже інша історія. ■

Як в Україні-Гетьманщині чарами займалися

“Та що ж це так у славному сотенному містечкові, у Конотопі, чого так стало тихо і сумтно, що не чути ніякого ні від кого гласу? І ні на одній вулиці не зостринеш ні одного чоловіка, не наче — нехай Бог милує! — усі люди у усім містечкові повмирали?.. Де ж то вони є? Еге! Аж ген-ген усі зібралися круг ставка та й дивляться... А там, біля млинка, от що там діється! Гай, гай! Аж тридцять козаків, хто з пікою, хто з нагайкою, хто з добрим києм... та усі ж то держуться міцно за вірвовки, а тими вірвовками зв’язано аж сім баб...” [8, С. 173—175]. Ця колоритна картина з “Конотопської відьми” знайома багатьом, сприймається, переважно, як вигадка **Григорія Квітки-Основ’яненка**, однак, відьма для людини XVII—XVIII століть була абсолютно реальною істотою. Ба, й українське суспільство XIX століття переслідувало ворожок та чаклунок (звертаючись до них же за допомогою). Кому як не **Григорію Квітці** — судді Харківського совісного суду — було не знати про всілякі “відьмацькі” колізії.

Як бачимо, письменник віддав до рук ката одразу аж сім жінок, чи не забагато?

Як показують документальні свідчення, то — ні. У травні 1719 року мешканка Конотопу Єфросинія Горленківна “з свого безумія” надумала отруїти власного чоловіка Федора Кандибу, свекра, свекруху та “деверов и зовиц”. Чоловікові вона тричі давала отруту в їжі та питві, свекру та свекрусі сипала в понеділок “як они сами постные стравы кушают”. Діверям та зовицям отрута дісталася в пиріжках, котрі Єфросинія нібито привезла на гостинець з Прилук. Вочевидь, жінка таки була нефартовою, бо отрута не подіяла, а при черговій спробі її спіймали з пляшечкою зілля, відлупцювали та змусили зізнатися. І тут невдаха розповіла дуже важливу річ — звідки ж взялася вся ота отрута. Так, зілля для чоловіка і його батьків вона брала в бабів — Маринки Мусійцевої тещі та Хвеськи Біленької, діверям і зовицям — у бабів Химки Сивашки та Ганни Галушихи. Таким чином, тільки в одній справі постали чотири баби, котрі були винні в приготуванні отрути й вони не заперечували своєї провини [26, с. 200].

Вистава-бурлеск “Конотопська відьма” у Молодому театрі, Київ.
Фото Олександра Хітрова

Судові справи Гетьманщини рясніють подібними зверненнями за “отруйними порадами”. Так, у червні 1670 року жінка Палажка — мешканка Супрунівки, що під Полтавою, — надумала отруїти свого чоловіка Мартина Петренка. Коли вона ходила до череди по корову, то якась Ганна Дациха їй порадила взяти здохлу гадюку та спекти з нею чоловікові пироги. Ця порада є цікавою з точки зору бачення отрути — гадюка, котра вважалася уособленням всього отруйного, страшного, відразливого, навіть здохла та в пирогах мала вбити того, хто її скуштує. Мартин таки скуштував пироги, його спантеличили кісточки в начинці, а тому він повипльовував що міг, взяв пироги й жінку та потяг до суду [22, с. 167—168].

На щастя для таких як Мартин, українська природа не дає можливості виготовити отруту на зразок знаменитого кураре, хоча в нас росте понад 200 видів отруйних рослин, серед яких найвідоміші та найсильніше діють такі: *Блекота чорна*, *Болиголов плямистий*, *Вовче лико*, *Дурман звичайний*, *Цикута отруйна*. Однак, в судових справах Гетьманщини частіше зафіксовані летальні випадки отруєння мінеральними ядами, зокрема “живим сріблом”, або ж, кажучи сучасною мовою, — ртуттю. Цей метал за свої унікальні зовнішні ознаки наділявся чудодійною силою, ним чарували та намагалися лікувати (у тому числі, й такі хвороби як сифіліс). Однак, при цьому ртуть є сильною отрутою, а тому її вживання було набагато небезпечним, аніж тих же пиріжків з гадюкою.

У лютому 1669 року житель Полтави Ясь Завадовський поскаржився до суду, що його мати лежить смертельно хвора “през отруене през чари бесовские”. Він звинуватив двох жінок, одна з них — Таця Бутиха — на весіллі дала його матері пива зі ртуттю, котру вона взяла в іншій полтавці — Вівді Ковалихи. Їх згубила язикатість, бо Ковалиха про свій учинок розбавкала Гапці Плюшчиси. Цікаво, що розмова почалася з того, що Вівдя похвалялася, що зробить своєму сину, як Завадовській, тоді Гапка запитала, а що з Завадовською. Ковалиха відповіла, що дано їй пива зі ртуттю, після чого Гапка Плюшчиха одразу побігла до Завадовських і все їм розповіла. Під час слідства Вівдя Ковалиха говорила, що спочатку не знала для чого дає Бутисі “живе срібло”, мовляв, та сказала, що “для жіночих потреб”. Ми не знаємо, як покарали жінок, суд постановив “тех чаровниц на квестию выдать”, себто піддати тортурам, щоб отримати більше інформації [22, с. 145—147].

Однак можна припустити, що у випадку смерті Завадовської на них чекала страта через спалення, оскільки жінок позиціонували, в першу чергу, не як убивць, а як відьом. Тяглість цієї юридичної традиції простежується від часів імператора *Костянтина* (III—IV ст. н.е.), кодекс якого передбачав спалення кожного чарівника. Від тих часів до XVII ст. мало що змінилося, так, за чинними і в Гетьманщині Саксонським зерцалом, відьом так само мали спалювати [27, С. 83].

Саме так вчинив у цей же час в Гадячі гетьман *Іван Брюховецький*. У його дружини Дарії Ісканської трапився викидень, в якому звинуватили гадяцьких

бабів, себто відьом: “те же бабы выкрали у гетмановой жены дитя из брюха”. За наказом розлюченого гетьмана в місті було спалено “пять баб ведьм да шестую гадяцкова полковника жену”. На бідолашних поклали провини й за хвороби, які обсіли в цей час гетьманське подружжя: “мнил на них то, что оне ево гетмана и жену ево портили и чахотную болезнь на них напустили” [23]. Цей випадок є показовим у тому сенсі, що чари не були забобонами простолюду, вони були реальністю й для вищих прошарків тогочасного соціуму. Звісно, що переслідування жінок не можна пояснювати виключно їх відьмацькими практиками, часто вони ставали жертвами особистих інтриг, як це зробив у Гадячі *Брюховецький* з дружиною опозиційного йому полковника.

Дуже влучно й з гумором таку ситуацію описав *Григорій Квітка-Основ'яненко*. Так, перша з “його” відьом — Пріська Чирячка, лікувала людей від лихоманки, допомагала недужим, але якось дала конотопському писарю Пістряку послаблюючого замість приворотного зілля, інша — Явдоха Зубиха, теж насміялася з писаря, ще одна — Химка Рябокобилиха, ворожила на покражі й вказала на пана писаря як на злодія. Тож коли почалися пошуки відьом писар, як людина впливова, заради помсти вказав саме на цих жінок [8, С. 175—176].

Подібні колізії є яскравим прикладом того, наскільки відьми та ворожки були органічною складовою українського традиційного суспільства. Вони могли діяти цілком легально, застосовуючи чари “на благо” й були “своїми” для населення, дратуючи хіба тільки місцевих священиків. Мабуть, десь так вони роздратовали священика та поета кінця XVII ст. *Климентія Зіновіїва*, що надихнули його на вірш: “О богомерзских бабах шепотницах, и о проклятых чаровницах, и о душепогубелных ворожках” [5, С. 101]:

*Котрый человек от баб ворожок требует:
То и писанный святых ввес закон преч ницует.
Не велит бо Господь Бог бабам веровати:
але велит всем верным на себе вповати.
А ворожка лжет, бо гды жь не может вгадати:
хоч са зволит и душу врагу записати.
І всякая ворожка з бисом накладает:
и уставично един помысль з ным гадает...
Бабы и блуд хотящым всем ходотаиствуют:
и иные теж злые дела росправуют.*

Як бачимо, автор щиро вірить в існування відьом та їхню шкоду для суспільства, наголошує на тому, що всі вони винні перед Богом, перебувають на службі в диявола та чинять гріх і поширюють блуд. Важливо, що священик назвав кілька різних категорій (інакше кажучи, — спеціалізацій) таких жінок: ворожки, чарівниці, шепотниці. Остання категорія багатьом знайома і сьогодні, й представлена бабою, котра зашіптує хвороби чи виливає (викачує) переляк. Слово “ворожка” теж зараз часто уживане, однак два-три століття тому ця “професія” мала свої особливості. Як переконує значна кількість судових справ, до

ворожок часто зверталися, щоб розшукати вкрадене майно та злодіїв. Так, 15 березня 1807 року в Полтавському совісному суді розглядалася справа козачки села Аксютинці Роменського повіту Ірини Пятчинкової. Жінку звинувачували у тому, що через її чари козаки Матвій Пшеничний та Іван Драга й селянин Пантелеймон Полонський потрапили під суд. Ірина розповіла, що ще в семирічному віці батько навчив її ворожити, якщо в когось вчиниться “воровство или пропажа”, то щоб могла знайти винного та місце, де переховуються вкрадені речі. Ворожка докладно описала процедуру ворожіння: *“взявши ложку и налив воды в миску, ставит ту ложку в оную, а сама становится правою ногою на сенечный порог, выставляя ту миску с водою и ложкою за тот порог ночью против против месяца, и притом когда выговорит три раза “выдай Господи того худого человека, як на пороге стою ногою, и як на порог вертаются, чтоб он так завертелся и не знав сворованного где подиты”, после чего в той воде покажется сворованное, сколько воров и каких они лиц, в какой край поведено или понесено уворованное и возвратится оно или нет”*.

Коли таке “воровство” вчинилося в поміщиці Заславської та дворянина Тристуна, останні і звернулися до ворожки. Та побачила в своїй мисці, як козаки Пшеничний та Драга й селянин Полонський невідомим трьом чоловікам, які приїхали “окованною повозкою на трех лошадах” видали з комори Заславської та Тристуна речі, які далі були повезені трактом у бік містечка Говтва. Але оскільки одразу за речами ніхто не кинувся, то тепер їх вже було не від-

найти. У справі фігурує дуже важлива заувага, що ворожка за таке “узнавание” не брала ніякої плати. Поміщиця та дворянин повірили й відіслали “винних” до суду, де ті знаходились “не малое время”, поки не були виправдані Генеральним судом. Совісний суд постановив покарати ворожку прилюдно в Кобеляках, давши 15 ударів батогами, а також направити на розгляд Генерального суду особи Заславської та Тристуна, які будучи “дворянського достоїнства” не тільки не боролися проти забобонів, а ще й до ворожки їздили [24, арк. 74—76].

Людина намагалася використати чари й для покращення власного здоров'я чи ситуації в родині. У 1783 році жителька села Круподеринці Золотоніського повіту Уляна Зеленковна потрапила на очі односельцям, бо при собі постійно носила сушену ящірку та пучок зв'язаного волосся. Це стало достатньою підставою для звинувачення в “колдовстве”. У ході допитів Уляна пояснила, що ящірка та волосся отримала від незнайомої циганки для зцілення від хвороби трясовиці. Але далі вона розповіла, що ще й чарувала, а саме варила залізний замок “с зельем василками”, причому, ці чари мали змінити характер її чоловіка: “предвещая чрез то впредь перемену мужа своего нрава что не будет он суров”. Справу розглянули в Пирятинському духовному правлінні та відповідним ордером до круподеринського священика Івана Яковлева приписали, щоб Уляна говорила та публічно покалася перед “народным собранием”. М'якість покарання обумовлювалася тим, що “сие колдовство не произвело вредности кому либо”, та й природа подібних

Кадр із художнього фільму “Вій 3D”, знятого за мотивами повісті М. Гоголя

забобонів пояснювалася доволі по-філософськи “своєннє челоуеку верити тому, чєго жєлаєт” [25].

Наголосимо на тому, що лихих чарів боялися всі, в тому числі, й представники вищих прошарків суспільства. Показовою є справа селянки Марії Кислої, котру Полтавський совісний суд розглядав 1807 року. Кисла нібито зробила “чародійство” поміщиці Дмитривичєвій, переливши її сліди: “переливаннн тех мєсть гдє слєды еє Дмитресичєвой должнн имєть непременной ход”. За рік до того (влітку 1806 р.) поміщиця відчула “в здоровьн своим слабость и взяв в примєчаннє старалась узнатъ о том, и выдєла переливаннє тє мєстє гдє слєда еє должнн имєть непременной ход”. А восєнн до нєї прїїжджала плємннниця — дружина кїївського купця Слюсарєвського Фєодосїя та привєзла з собою сєлянку Марину Кислу. Будучн в Кїєві на квартирї у Слюсарєвських, Марина якось запитала у служницї Євгенїї “добра ли пани єя Слюсарєвская”, Євгенїя сказала, що “сердита”, тоді Марина сказала, що “на исходных днях мєсяцях” вона зробить її панїї таке ж зло, яке вона зробила Дмитривичєвій, переливаючн сліди. Будучн привєзєною до Дмитривичєвої, Марина Кисла добровільно й без побоїв зїзналася, що чарувала, щоб поміщиця сохла та чорніла, а навчила її цьому сєлянка Дмитривичєвої Параска Лиховидка. Коли справа дійшла до повітового земського суду, то Кисла сказала, що її обмовила ота служниця Євгенїя, а вона, мовляв, повинилася поміщиці під страхом покараннє. Совісний суд постановив звільнити Марину, як обмовлену [24, арк. 144—146].

У народному явленнї відьомські практики могли бути спрямованї й проти майна людини, зокрема, проти худоби, статків, врожаю. 1788 року на Мєланю Єрмачку до Борзнєнського земського суду поскаржилися трєє братів Товстух. Жінка, нібито, пережала їм жито на полі упоперєк і довкола. Боячись, що чари зведуть їх до смерті, брати Товстухи знайшли “ворожбита” Фєдора Дрофу. Той пішов з братами на ниву і наказав разом з ним трїчї усе обїйти махаючи палицями. Далї ритуал повтєрювався ще двїчі, потїм Фєдїр зняв сорочку, лїг на ниву, наказавши полити його навхрєст водою з глєка. Наступного дня до Єрмачки пішли Товстухи, Фєдїр, мїсцєві виборний та дєсяцький. Вони загнали відьму на поле й змусили бїгати там, щоб визбирати на себе лихї чари. У відповідь на цє Мєланья говорила, що “перєимусь на свою душу, на семью и на скот, да они Товстухи таки потрїскаютьсє да полускаютьсє” [1, С. 58]. Про тє, що брати серїозно були наляканї, свїдчить вік “ворожбита” Дрофи — 13 рокїв, тобто дорослї чоловїкї вхопилися за хлопця як за рятївну соломинку, байдуже, що він був дитиною.

Ця справа є показовою і з точки зору гендерних моментів відьмацького свїту старої України — жінка зачарувала, а чоловїк розчарував, подібнї справи нерїдко зустрїчаютьсє в архївах. З іншого боку, за чари судили й чоловїкїв, хоча й набагато рїдше. Цє теж цікавий пласт тогочасного життє, який необхїдно розглядати окремо. ■

Лїтература

- Бандурка: Українські соромїцькї піснї. — К., 2001.
- Гнєдич П. Матєриалы по народной словєсности Полтавской губернии. Роменский уезд. Выпуск II. Часть I. Пєснн необрядовые. Изданиє ПУАК. — Полтава, 1915.
- Дєржавний архїв Полтавської областї. — Ф.1029. — Спр. 1.
- Дїлова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матєриалн сотєнних канцєларїй і ратуш Лївобережної України). — К., 1976.
- Зїновїїв К. Вїршї. Приповїстї посполитї. — К., 1971.
- Інститут рукописїв Національної бїбліотєки України ім. В. Вернадського (далї — ІР НБУВ). — Ф.І. — Спр. 62658.
- ІР НБУВ. — Ф.61. — Спр. 878.
- Квітєка-Оснєв’яненко Г. “Конотопська відьма”, “Сва-таннє на Гончарівцї” та інші твори. — Донецьк, 2008.
- Онуфрїй. З рукописного збїрника “Про походження людське” 1699 року // Слово многоцїнне. Хрєстоматїя української лїтератури, створєної рїзними мовами в єпоху Рєнєсансу (друга половина XV—XVI столїттє) та в єпоху Бароко (кїнець XV—XVIII столїттє). В чотирьох книгах. Кн. 3. Лїтература високого Бароко (1632—1709). — К., 2006. — С. 754.
- П.К. Фатальная вдова // Киевская старина. — 1888. — №12. — С. 459—477.
- Петренко І. Шлюбно-сїмейнї вїдносини українцїв у другїй половинї XVIII ст. — Полтава, 2009.
- П-ко В. К исторнн матєриального положєннє малороссийского духовєнства в 18 вєкє // Киевская старина. — 1906. — №5/6. — С. 6—8.
- Полоцький С. Одруженнє // Слово многоцїнне... Кн. 3. — К., 2006. — С.751—752.
- ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. X, XVII, XXI, XXII.
- Сердюк І. Полкових городов обиватєлї: историко-демографїчна характеристика мїського населєннє Гєтьманщини другої половини XVIII ст. — Полтава, 2011.
- Статут Великогє княжєства Литовского 1588 года [Электрон. ресурс]. / Подг. О. Лицкєвич. — Минск, 2002—2003. Доступно: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>.
- Цєнтральний дєржавний историчний архїв України м. Кїїв (далї — ЦДІАУК). — Ф.57. — Оп. 1. — Кн. 39.
- ЦДІАУК. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278.
- ЦДІАУК. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 341.
- Шашков С. История русской женщины. — СПб., 1879.
- Адамус Т. Магїчнї практики на територїї Гєтьманщини та на під російських землях України у XVIII ст. // Краєзнавство. — 2010. — №3. — С.56—63.
- Актєвья книги Полтавского городского урєда XVIII-го вька: В 3-х вып. / Рєд. В.Л. Модзалєвского. — Черниговь: Типографїя Губєрнского Земства, 1912. — Вып. 1: Справы поточннє 1664—1671 годовь. — 216 с.
- Горобєць В. “Хочю [...] поняти б за сєбя московского народу вдову...” (Жїнкн в полїтичнїй бїографїї Івана Брюховецького) // Соцїум. Альманах соціальної исторїї. — 2003. — Вып.2. — С. 149—164.
- Дєржавний архїв Полтавської областї. — Ф. 76. — Оп. 1, спр.1. Протоколн совєстного судє. — Арк. 144—146 зв.
- Дєржавний архїв Полтавської областї. — Ф. 891. — Оп.1. — Спр. 809.
- Дїлова документация Гєтьманщини XVIII ст. — К., 1993.
- Саксонское зеркало. — М., 1985.